

можна означити (використовуючи термінологію М. Одинцової), що при реалізації соціальної ролі жертви молоді люди – «гидкі каченята», а дорослі люди – «покірливі раби».

Коли виникають складнощі, стресові ситуації, молоді люди здебільшого намагаються їх оминати (використовується копінг «уникнення»), а зрілі особи – переключитися на інші справи (копінг «відволікання»). При цьому останні більше схильні до вияву маніпулятивної поведінки (ігрової ролі жертви) за неможливості задіяння копінгу.

1.5. Соціальні страхи сучасної молоді

На сучасному етапі розвитку суспільства благополуччя кожної людини обумовлюється низкою різноманітних факторів, які зачіпають всі сфери життєдіяльності особистості. Вивчення соціальних страхів осіб різних вікових груп набуває беззаперечного значення, оскільки саме вони виступають, певною мірою, регуляторами емоційного фону, поведінки та психологічного комфорту особистості.

Поняття соціальних страхів наразі активно вивчається у таких наукових напрямках і дисциплінах, як: соціологія, соціальна психологія, психологія спорту, антропологія, фізіологія, політологія, філософія, психіатрія та ін.

Філософи (В. Андрусенко, Д. Баринів, Н. Карпенко та ін.) вбачають у соціальних страхах певну екзистенційну силу, що визначає еволюцію людської душі; соціологи й політологи (М. Вітківська, І. Мейжис, О. Прилутська та ін.) розглядають страх як засіб маніпулювання людськими масами; психологи (В. Вілюнас, Є. Ільїн, А. Петрова, О. Сагалакова, Д. Труєвцев, Ю. Щербатих та ін.) зауважують існування захисної функції страху, яка сприяє виживанню індивідуума в екстремальних ситуаціях, розробляють практичні методики подолання страху (Д. Вольпе, О. Захаров, Ф. Рیمان, В. Ромек та ін.); психіатри (Б. Карвасарський, А. Свядош, Г. Ушаков та ін.) сприймають страх (фобії) як певну хворобу, від якої слід позбавити пацієнта;

а фізіологи досліджують механізми формування цієї емоції у головному мозку та шляхи її реалізації.

Але, незважаючи на доволі тривалу історію та широке предметне поле вивчення соціальних страхів, зокрема, у психологічній науці, спостерігається низка проблем, які ускладнюють структурний опис зазначеного феномену:

1) недиференційованість термінологічного апарату. Так, на думку Є.Ільїна, *«...нез'ясованими залишилися питання, пов'язані з використанням понять, що відносяться до даної проблематики, таких, наприклад, як тривога, боязнь, переляк, острах, страх, фобії. Важко з'ясувати, наскільки і чим вони відрізняються одне від одного і які з них виступають більш загальними, а які частковими...»* [Ільїн, 2017, С.16];

2) відсутність консенсусу у трактуванні механізмів, що породжують різні типи страхів, *«які відрізняються за ступенем своїх проявів, у розумінні способів реалізації, за співвідношенням позитивного і негативного, реального, потенційного й уявного, особистого і ситуативного у продукуванні страхів, у виборі засад для типологізації страхів. Хоча все сказане, не відміння необхідності їх емпіричного вивчення...»* [Бек, 2000, С.25];

3) проблема систематизації та уніфікації результатів емпіричних досліджень. Є. Головаха зазначає: *«...незважаючи на те, що накопичено досить значний матеріал масових опитувань, з ним важко працювати через те, що отримані дані, різні методики й способи організації досліджень, не співвідносяться між собою. Немає й гарної теоретичної рамки для інтерпретації страху чи страхів, висвітлених у відповідях респондентів...»* [Головаха, 1994, С.47];

4) відсутність єдиноприйнятої класифікації СС (страхи діляться по силі, інтенсивності, біологічній, психологічній, соціальній значущості). Наразі найбільш вживаним є об'єднання соціальних страхів у п'ять груп: 1) страх керівництва і підпорядкування; 2) страх оцінки з боку інших; 3) страх невдач; 4) страх успіхів; 5) страх близьких соціальних контактів. [Вольпе, 1998; Ільїн, 2017; Щербатых, 2006].

Стосовно дефініції поняття «соціальні страхи» (далі – СС), сучасна психологічна наука орієнтується на два визначення: широке та вузьке. У широкому сенсі СС можна тлумачити як

спосіб адаптації до соціальної ситуації чи соціального середовища, яке має для індивіда чи групи певний ступінь невизначеності [Ильин, 2017]. У вузькому (спеціалізованому) сенсі, СС – це страхи соціальних об'єктів чи ситуацій соціальної взаємодії, пов'язані з виконанням якихось суспільних дій, супроводжуваних увагою з боку сторонніх осіб або просто спілкування з незнайомими людьми чи особами протилежної статі [Сагалакова, 2007].

Ми приєднуємося до розуміння СС, запропонованого вітчизняною дослідницею А. Петровою, де соціальний страх розглядається як еволюційно сформована поведінкова схильність адаптивного характеру, що є результатом соціалізації та соціальної адаптації особистості, детермінується об'єктивними та суб'єктивними чинниками і носить ситуативний та особистісний характер [Петрова, 2014].

Розгляд проблематики СС у нашому дослідженні розгортається у двох напрямках: 1) вивчення змісту СС у представників різних вікових груп (підлітків, юнаків, молоді, дорослих осіб); 2) вивчення особливостей взаємозв'язку компонентів самоставлення та різних типів СС у студентської молоді.

Зміст соціальних страхів у представників різних вікових груп. Ціль дослідження – вивчення ступеню вираженості СС та їх репертуару (переважаючих видів) у представників підліткової, юнацької, молодіжної та дорослої вікових груп. Відповідно, вибірку досліджуваних (n=135 осіб) склали: 31 підліток (учні ЗОШ №1 смт Козелець віком 14-15 років), 35 юнаків (студенти вищого професійного училища №15 м. Чернігова віком 17-19 років), 35 молодих людей (студенти-заочники психолого-педагогічного факультету НУ «ЧК» імені Т.Г.Шевченка віком 21-30 років), 34 дорослих (викладачі психолого-педагогічного факультету цього ж університету віком 31-60 років). Використовувалися такі методики: анкета «Соціальні страхи» (Л. Жукова), «Види страху» (І. Шкуратова; для визначення вираженості СС у підлітків), «Опитувальник соціальної тривоги і соціофобії» (О. Сагалакова, Д. Труєвцев; для визначення їх сформованості у представників інших вікових груп).

Аналіз показників ступеню вираженості СС показав, що у більшості опитаних, незалежно від вікової групи, у цілому по виборці, спостерігаються середній та вищий за середній рівень їх сформованості. Поряд з тим, помітне поступове зростання рівня СС на юнацько-молодіжній частині вибірки: якщо у юнаків лише 6% опитаних мають високий і дуже високий рівень СС, то серед молоді таких вже 28%. А от серед дорослих кількість осіб з високим рівнем СС зменшується до 15%. Зазначене можна пояснити особливостями соціалізації та/або віковими особливостями респондентів: так, студенти ВПУ остаточно визначилися з професійним та особистісним статусом на час навчання в училищі, вже адаптувавшись до своїх академічних груп, незнайомих навчальних дисциплін і нових викладачів, що й зменшує актуальність їхніх СС.

Зростання СС у молоді (студентів університету) стимулюється специфікою їх соціальної ситуації, яка являє собою своєрідну квінтесенцію попереднього біологічного, соціального та психологічного розвитку, а також – сенситивного періоду для формування життєвих компетенцій, нових ціннісних та моральних орієнтацій, професійного самовизначення, набуття різноманітних виборів та ідентифікацій. Крім того, сучасні молоді люди змушені жити у «суспільстві ризику», яке формує стійку катастрофічну масову свідомість, переважна більшість страхів у якій, соціально детерміновані (соціально-економічними й політичними умовами, превалюючою системою цінностей, нормативною регуляцією поведінки тощо) [Бек, 2000]. А це, у свою чергу, порушує роботу їх емоційної та пізнавальної сфери, обмежує репертуар поведінки та скорочує ступінь вияву свободи.

Зниження рівня вираженості СС у дорослих можна пов'язати з адаптацією до наявної соціальної ситуації розвитку, до виконуваних ними життєвих завдань та низки зобов'язань, якими вони не можуть знехтувати, на відміну від представників інших вікових груп (опитані змушені переорієнтовуватися з гіпотетичних СС на вирішення конкретних проблем: забезпечення фінансового благополуччя своїх родин, виховання дітей, допомога старіючим батькам ін.).

Цікавим, на нашу думку, є й висвітлення репертуару СС у представників різних вікових груп.

Дослідження показало, що підлітки найбільше бояться (далі – у порядку зниження інтенсивності вираження конкретних СС): 1) смерті; 2) за здоров'я близьких людей; 3) злочинності; 4) осуду з боку інших; 5) екзаменів (що підтверджується й результатами методики І.Шкуратової, де навчальні страхи випереджають за частотою виборів соціальні, поступаючись лише ірраціональним фобіям). Можна припустити, що виникнення окремих СС у підлітків виступає критерієм формування самосвідомості (екзистенційний страх смерті; страх перед злочинністю, пов'язаний з гіпотетичними фізичними чи моральними стражданнями; страх за здоров'я близьких – переживання за фізичне та ментальне благополуччя батьків та інших членів родини) та зростаючою чутливістю у сфері міжособистісної взаємодії (страх осуду та критики з боку соціального оточення). Хоча учіння й не виступає провідною діяльністю підлітка, але наразі, зі зміною парадигми вітчизняної освіти, прийшли й нові вимоги до його результативності (рейтинги, ЗНО, можливість навчатися за кордоном, вступати до більш престижних ВНЗ), що й обумовлює відповідні СС.

У юнаків (учнів професійного училища) домінуючими СС виступають: 1) за здоров'я близьких; 2) смерті; 3) хвороб (власних); 4) війни; 5) публічних виступів. У цьому віці СС визначає соціальна ситуація розвитку, що включає вирішення двох життєво важливих завдань: професійного та особистісного становлення. Так, гармонійній ідентифікації юнака у зазначених сферах можуть завадити проблеми зі здоров'ям (батьків чи власним); із набуттям соціального статусу (складні екзистенційні ситуації; публічне приниження; неприйняття) чи зовнішні непередбачувані обставини (призов до війська; вимушений переїзд).

У молодіжній групі лідирують наступні СС: 1) за здоров'я близьких; 2) бідності; 3) смерті; 4) не виправдати своїх очікувань; 5) самотності. Молоді люди, виходячи з основних завдань віку (побудова кар'єри та налагодження власного сімейного життя), здебільшого переймаються, як конкретними проблемами (забезпеченням фізичного та психологічного

благополуччя рідних; фінансового достатку своєї сім'ї; власного професійного зростання), так й екзистенційними (питання життя і смерті; війни; соціальної приналежності).

Група зрілих опитаних продемонструвала високу схожість за найбільш вираженими СС з молодіжною групою, оскільки три перші позиції посідають однакові страхи: 1) за здоров'я близьких; 2) бідності; 3) смерті; 4) війни; 5) бути відкинутим (один з варіантів страху самотності, також представленого у молоді). Ці страхи обумовлені новими життєвими завданнями, вирішуваними дорослими людьми-носіями більш досконалої Я-концепції, яка, у свою чергу, виступає інструментом розв'язання цих завдань (досягнення зрілої соціальної, фінансової та правової відповідальності; адаптація до психосоматичних вікових змін; перебудова усталених подружніх стосунків; пристосування до нових взаємин з вже дорослими дітьми та літніми батьками тощо).

Підсумовуючи зазначене вище, можна констатувати, що серед переліку із 38 СС (наведених в анкеті Л. Жукової), найбільш актуальними для респондентів усіх вікових груп є страхи за здоров'я близьких та смерті. На думку провідних дослідників, страхи за здоров'я близьких переважають над побоюваннями за власне життя, зокрема, тому що наша країна належить до суспільств з нерозвинутою соціальною культурою, в яких надії щодо власної безпеки людини пов'язуються зі своїм найближчим оточенням, а не з державними чи громадськими інституціями. Не додають впевненості у цьому питанні й криза системи охорони здоров'я, медична реформа, ціни на ліки, рівень компетенції медичного персоналу тощо.

Завершення підліткового-початок юнацького віку знаменується появою передумов прояву такого психологічного новоутворення, як смисл життя і смерті; вже у ранньому юнацькому віці переживання страху смерті набуває особистісно-сміслового забарвлення, виводиться на новий рівень усвідомлення

Постійно представленими у респондентів усіх вікових груп є страхи, пов'язані з їх соціальним престижем (ситуації типу, «опинитися у центрі уваги», «потрапити під спостереження», «бути оцінюваним, критикованим»): так, у

підлітків – це осуд з боку інших та провал на іспитах (на ЗНО); у юнаків – публічні виступи; у молоді – невиправдання власних кар’єрних очікувань й самотність; у дорослих людей – бути відкинутим, нікому не потрібним.

Не можна оминати увагою й страх бідності, притаманний молоді та дорослим. Він здебільшого детермінований вкрай складною соціально-економічною ситуацією в країні, фінансовою нестабільністю, кризою у сфері працевлаштування та оплати праці, трудовою міграцією. Крім того, сучасна людина – це споживач, який або користується тим, що у нього вже є, або прагне заволодіти, привласнити щось, чого не має [Ильина, 2013]. Всезагальність страху пояснюється ще й тим, що потреба володіти постійно формується сучасним споживацьким індивідуалізованим суспільством.

Отже, у переважній більшості опитаних підлітків, юнаків, молоді та дорослих спостерігаються середній та вищий від середнього рівні вираженості соціальних страхів. Найвищий рівень СС спостерігається у молоді, найнижчий – у підлітків, що детермінується особливостями соціальної ситуації їх розвитку.

Взаємозв’язок самоствавлення та вираженості різних типів СС у студентської молоді. Проблема вивчення СС у студентів викликає певні труднощі, особливо, зважаючи на те, що студентський вік – це своєрідна квінтесенція попереднього біологічного, соціального та психологічного розвитку, а також – сенситивний період для формування життєвих компетенцій, особистісного становлення, нових ціннісних та моральних орієнтацій, професійного самовизначення, набуття різноманітних виборів та ідентифікацій. Крім того, слід пам’ятати, що представники сучасної студентської молоді також змушені жити у нестабільному «суспільстві ризику» зі складними соціально-економічними, політичними, культурними умовами, які стимулюють, в цілому, катастрофічне світосприйняття [Бек, 2000]. А це, у свою чергу, порушує роботу емоційної та пізнавальної сфери юнака, обмежує репертуар його поведінки, скорочує ступінь вияву свободи, посилює тривогу, пов’язану з власним майбутнім. Поряд з тим, погіршується соціальне самопочуття, – так вітчизняні дослідники встановили, що найвищий індекс незадовільного соціального самопочуття

спостерігається у 44% молодих людей віком до 30-ти років [Мейжис, 2013], а це обумовлює їх зневіру у власних силах, тривожні та депресивні розлади тощо.

Незважаючи на високу актуальність проблеми вивчення СС у студентів, наразі існує досить не багато досліджень на цю тему. Всі науковці однак у думці про те, що СС у сучасному «кризовому суспільстві» притаманні такій соціальній категорії, як студентська молодь. А ось типи, розповсюдженість, змістовне наповнення, вікова динаміка та гендерні особливості прояву СС у період пізньої юності – ранньої молодості, описуються та тлумачаться дослідниками по-різному.

Наукові розвідки, присвячені вивченню феномену СС у студентської молоді (здійснювані переважно психологами та соціологами), можна умовно поділити на 3 тематичні напрямки:

1) види, специфіка, змістовне навантаження і динаміка прояву страхів (Л. Грошева, Д. Кияшко, А. Петрова та ін.);

2) особливості змісту і динаміки СС у студентів різних напрямків навчання (Г. Неупокоєва, О. Плаксінко, О. Кондрашихіна, С. Медведєва, М. Кузнецов, В. Шаповалова та ін.);

3) зв'язок страхів з індивідуально-психологічними особливостями студентів (Т. Іванова, В. Миниярова, А. Могила, В. Шаповалова та ін.). Але, в той же час, кількість робіт, які стосуються вивчення особливостей зв'язку різних типів страхів з окремими проявами самосвідомості студентської молоді, – вкрай мала, що й обумовило вибір напрямку нашого дослідження.

Його метою стало вивчення особливостей взаємозв'язку окремих компонентів самоставлення та вираженості СС різних типів у студентів. У дослідженні взяли участь студенти НУ «ЧК» імені Т. Г. Шевченка (n=119 осіб; спеціальності «Психологія», «Дошкільна освіта», «Іноземна (англійська) мова», «Українська та англійська мова»), зокрема: 40 студентів І-го курсу (віком 16-17 років), 39 – III-го курсу (18-19 років) та 40 – V-го курсу (21-25 років). Було використано «Опитувальник самоставлення» (В. Столін, С. Пантелєєв), «Опитувальник соціальної тривоги і соціофобії» (О. Сагалакова, Д. Труєвцев).

Аналіз загального (підсумкового) показника вираженості СС в опитуваних показав, що у більшості студентів, незалежно

від курсу, у цілому по виборці, спостерігаються середній (38,7%) та вищий від середнього (25,2%) їх рівні. Поряд з тим, виявлено 4,2% опитаних з низьким рівнем СС; 13,4% опитаних – з високим і 18,5% респондентів з дуже високим рівнем СС.

Головними поведінковими лініями у студентів з дуже високим рівнем вираженості СС є уникання сильного фізичного чи емоційного напруження у ситуаціях самопрезентації, зовнішнього оцінювання, вияву ініціативи; самоізоляція; прояви залежних станів. У студентів з високим рівнем – помітна соціальна тривога; надмірні переживання у ситуаціях контролю чи спостереження за їх роботою; декомпенсація у випадку критики. У студентів з низьким рівнем – демонстрація соціальної сміливості, ініціативності, рішучості у ситуаціях самовиявлення. Опитані з середнім та вищим від середнього рівнями прояву СС схильні переживати тривогу і страхи епізодично чи окремі страхи у специфічних ситуаціях (коли є висока вірогідність негативного оцінювання, критики, відкидання), але вони не вдаються до повного уникнення даних ситуацій.

Доцільним, на наш погляд, є порівняння ступеню вираженості СС, що провокуються конкретними ситуаціями, у студентів різних курсів (табл. 8). Отже, у студентів 1-го курсу найчастіше хвилювання, ніяковість, нерішучість викликають ситуації, пов'язані з пильною увагою, спостереженням з боку оцінювача їх знань й умінь, а також – потреба вступати в безпосередній контакт з експертом. Опанувати стан емоційного напруження першокурсникам дозволяють дві стратегії: уникнення означених ситуацій або удавано «вільна» поведінка, що дозволяє приховати реальні переживання.

У третьокурсників неприємні емоції, соціальну тривогу викликають ті ситуації зовнішнього оцінювання, в яких заради високої оцінки потрібно приховувати від експерта свої актуальні переживання. А також випадки навчальної чи професійної взаємодії, суб'єктивно непередбачувані щодо їх результату й потенційно насичені критикою. Водночас, жодних неприємних переживань ці студенти не відчують, якщо потрібно повернути до себе увагу оточуючих або встановити прямий контакт з ними.

Таблиця 8

Рівні вираженості СС у студентів різних курсів

Тип СС / курс	Рівень вираженості СС, у %			
	низький	середній	вищий від середнього	високий
1. Опинитись у центрі уваги				
1-й курс	22,5	30	30	17,5
3-й курс	12,8	43,6	28,2	15,4
5-й курс	20	45	22,5	12,5
2. Соціальна тривога в експертних ситуаціях				
1-й курс	10	35	–	55
3-й курс	7,7	33,3	–	59
5-й курс	20	32,5	2,5	45
3. Страх відкидання				
1-й курс	20	45	–	35
3-й курс	20,5	33,3	5,1	41
5-й курс	22,5	50	–	27,5
4. Страх критики				
1-й курс	42,5	–	40	17,5
3-й курс	33,3	2,6	33,3	30,8
5-й курс	60	–	30	10
5. Страх безпосереднього контакту				
1-й курс	22,5	–	45	32,5
3-й курс	33,3	–	43,6	23,1
5-й курс	32,5	–	40	27,5

П'ятикурсники старанно уникають ситуацій, що потребують налагодження безпосередніх контактів з експертами (старшими за віком, вищими за статусом, маючими більші можливості та ін.), які оцінюватимуть знання й уміння студентів. При цьому, набутого у навчальній, професійній, міжособистісній взаємодії досвіду, їм вистачає, щоб не перейматися проблемами аналізу вже минулої експертної ситуації; реагувати експресивно, не боячись відкидання; проявляти ініціативу, не потерпаючи від прилюдної критики.

На наступному етапі обробки масиву емпіричних даних був проведений кореляційний аналіз (за Пірсоном), що дозволило проаналізувати ступінь лінійної залежності між

показниками типів СС, виражених у студентів різних курсів, та окремих компонентів їхнього самоставлення. Статистично значущі кореляційні зв'язки відображені у табл. 9-11.

Таблиця 9

*Взаємозв'язок параметрів самоставлення та типів СС
у студентів 1-го курсу*

<i>Параметри самоставлення</i>	<i>Типи соціальних страхів</i>				
	<i>опинитись у центрі уваги</i>	<i>управління соціальною тривогою</i>	<i>страх відкидання</i>	<i>страх критики</i>	<i>страх безпосереднього контакту</i>
1. Самоповага	-0,42**	–	–	-0,42**	-0,33*
2. Аутосимпатія	-0,49**	-0,35*	-0,35*	-0,62**	-0,45**
3. Очікуване позитивне ставлення від інших	-0,42**	–	-0,34*	-0,48**	–
4. Самоінтерес	-0,34*	–	–	-0,32*	–
5. Самовпевненість	-0,47**	–	–	-0,50**	–
6. Ставлення інших	-0,42*	–	–	-0,56**	–
7. Самоприйняття	-0,37*	–	–	-0,56**	-0,33*
8. Самокерівництво	–	–	–	–	–
9. Самозвинувачення	0,36*	–	–	0,46**	0,48**
10. Очікуваний інтерес інших до себе	-0,48**	–	–	-0,44**	-0,37*
11. Саморозуміння	–	–	–	–	-0,32*

Примітка: * – при $p \leq 0,05$; ** – при $p \leq 0,01$.

Нижче проінтерпретовані смислові групи, утворені індикаторами, що мають найбільшу кількість статистичних зв'язків з компонентами самоставлення студентів. Ознаки, що утворюють три смислові (найбільш навантажені зв'язками) групи у студентів 1-го і 3-го курсів, однакові, це: «страх

опинитись у центрі уваги»; «страх критики» і «страх безпосереднього контакту в експертній ситуації» (табл. 9-10). У студентів 5-го курсу яскраво помітні дві смислові групи, утворені такими індикаторами: «страх відкидання» і «страх безпосереднього контакту в експертній ситуації» (табл. 11). Розглянемо зв'язки, утворюючі ці групи, детальніше.

Таблиця 10

Взаємозв'язок параметрів самоставлення та типів СС у студентів 3-го курсу

<i>Параметри самоставлення</i>	<i>Типи соціальних страхів</i>				
	<i>опинитись у центрі уваги</i>	<i>управління соціальною тривогою</i>	<i>страх відкидання</i>	<i>страх критики</i>	<i>страх безпосереднього контакту</i>
1. Самоповага	-0,33**	-0,38*	-0,53**	-0,67**	-0,70**
2. Аутосимпатія	-0,37*	–	–	-0,43**	-0,43**
3. Очікуване позитивне ставлення від інших	-0,32*	–	–	-0,54**	-0,58**
4. Самоінтерес	-0,39*	–	–	-0,46**	-0,46**
5. Самовпевненість	-,039*	–	-0,43**	-0,47**	-0,56**
6. Ставлення інших	-0,43*	–	–	-0,52**	-0,51**
7. Самоприйняття	–	–	–	-0,42**	-0,41**
8. Самокерівництво	-0,42**	-0,33*		-0,37*	–
9. Самозвинувачення	0,34*	–	–	0,49**	0,44**
10. Очікуваний інтерес інших до себе	-0,40*	–	–	-0,54**	-0,60**
11. Саморозуміння	-0,55**	-0,36*	-0,42**	-0,58**	-0,54**

Примітка: * – при $p \leq 0,05$; ** – при $p \leq 0,01$.

Особливості зв'язків параметрів самосприйняття та типів СС у студентів 1-го і 3-го курсів, мають багато схожого. Слід зазначити, що перебування у ситуації підвищеної уваги до

власної особи їх критично не травмує. Переважна більшість опитаних демонструють середній рівень (1-й курс – 12 студентів; 3-й курс – 17 студентів) або вищий від середнього (1-й курс – 12 студентів; 3-й курс – 11 студентів) рівень відповідного СС, що вказує на епізодичні і нетривалі прояви тривожної поведінки.

Схожим є й перелік та характер кореляційних зв'язків між особливостями самоставлення студентів 1-го і 3-го курсів та ситуаціями прояву СС. Так, максимальну кількість зв'язків з компонентами самосвідомості, як у першокурсників, так і у третьокурсників, демонструють три СС: опинитися у центрі уваги (чи під пильним спостереженням); критики на свою адресу; безпосереднього контакту у ситуації суб'єктивного експертного оцінювання.

Як видно з інформації у табл. 9-10, опитані обох курсів з високим рівнем вираженості СС (див. табл. 8), зненацька опиняючись у *центрі підвищеної уваги*, відчувають певний дискомфорт (фізичний чи емоційний), оскільки це загрожує самоповазі та наявному статусу молодої людини, що, звичайно, може провокувати захисну реакцію у вигляді унікаючої поведінки. А це, у свою чергу, часто призводить до самозвинувачень (у формі виникнення негативних емоцій різної інтенсивності або демонстративного пошуку схвалення, підтримки). Слід зазначити, що страх публічних виступів, нового колективу, негативної оцінки, осуду цілком природно виникає саме у першокурсників, і зазвичай пояснюється специфікою перебігу адаптивного процесу до навчання у ВНЗ (Г. Акопов, М. Савчин, Л. Столяренко). А у третьокурсників, їх виникнення, швидше за все, пояснюється «синдромом статусу», коли студент свідомо уникає участі у справах, де очікується критика, висміювання, відкидання, негативне ставлення інших до нього; ці ситуації регулярно виникають або у випадку публічного оцінювання (з'ясування робочих/навчальних моментів, виступ перед великою аудиторією, висловлювання власної думки ін.), або у випадку персонального спілкування (О. Сагалакова, Д. Труєвцев).

Але й першокурсники, й третьокурсники здатні швидко зорієнтуватися у непевній ситуації соціальної взаємодії, і

опанувати себе за рахунок відновлення прихильного самоставлення (аутосимпатії), цікавості до своїх почуттів й думок (самоінтересу), позитивної оцінки власних навичок й можливостей (самовпевненість), що, водночас, підкріплюється поновленням інтересу та позитивного ставлення до них оточуючих. Все це відроджує їхню самоповагу.

Поряд з тим, повернення самоповаги у ситуації перебування під пильною увагою, супроводжується дещо різними проявами компонентів самосвідомості: якщо студенти 1-го курсу демонструють безумовне й безоціночне самоприйняття, то студенти 3-го курсу – схильність до саморефлексії й здатність до самокерівництва (ймовірно, завдяки своєму більшому життєвому та навчальному досвіду).

У ситуаціях прояву ініціативи та *страху критики на свою адресу*, переважна більшість явно відчуває емоційне напруження (на 1-му курсі 16 студентів мають вищий від середнього рівень прояву цього СС і ще 7 студентів – високий рівень; на 3-му курсі 13 студентів – вищий від середнього рівень і ще 12 студентів – високий рівень страху перед приниженням через привселюдну критику).

Ситуації такого типу розглядаються студентами обох курсів як невідконтрольні їм, оскільки вони не в змозі повністю управляти сценарієм взаємодії, залежать від чийогось рішення чи оціночного судження. Найчастіше студенти як 1-го, так і 3-го курсів намагаються уникати контактів такого типу, щоб не переживати психологічного дискомфорту через насиченість спілкування критикою і, щоб максимально зберегти позитивно забарвлене (аутосимпатія), безоціночне (самоприйняття), адекватне (самовпевненість) ставлення до себе; щоб сприймати себе як суб'єктивно значущу (очікуваний інтерес до себе), цікаву самому собі (самоінтерес) й оточуючим (очікуване ставлення інших) особистість.

У третьокурсників до шляхів зниження психологічного напруження додаються ще два способи збереження внутрішньої рівноваги: здатність керуватися власними внутрішніми нормами й цінностями, протидіючи груповому тиску (самокерівництво) та рефлексивна діяльність (саморозуміння). Якщо зазначені

вище техніки вчасно застосувати не вдалося, то тривожні опитані обох курсів схиляються до самозвинувачень.

Уникнення безпосереднього контакту при взаємодії в суб'єктивно експертних ситуаціях характерне для переважної більшості опитаних (у 18-ти студентів 1-го курсу рівень вираження страхів цього типу – вищий від середнього, а ще у 13-ти – високий; серед студентів 3-го курсу у 17-ти – рівень вищий від середнього, а ще у 9-ти – високий).

Студенти 1 і 3-го курсів (з вираженим страхом безпосередніх контактів) намагаються уникати ситуацій зовнішнього оцінювання їх знань, звинувачуючи себе у нерішучості. Звичайно, вони обізнані з негативним впливом оціночних дій на Я-концепцію, оскільки: знижується їх здатність прихильно сприймати себе (аутосимпатія), втрачається самоінтерес, самоповага, погіршується саморозуміння, що в цілому відбивається на усталеному самоприйнятті. А у студентів 3-го курсу, крім вищезазначеного, зменшується відчуття впевненості у собі та соціальна активність.

Найбільш навантажені кореляційними зв'язками з особливостями прояву самоствавлення у студентів 5-го курсу виявилися наступні прояви СС: стриманість у виразі емоцій через страх відкидання і страх безпосереднього контакту у ситуації суб'єктивного експертного оцінювання (табл. 11).

Ступінь вираженості СС і соціальної тривоги у ситуаціях стримування емоцій через **страх бути відкинутим** має чіткий поділ: так, серед студентів 5-го курсу таких, що не переймаються зазначеними обставинами, не стримуються у вияві актуальних емоцій й не блокують тривогу у разі її виникнення, загалом 29 осіб (дев'ятеро з них мають низький рівень і двадцяттеро – середній рівень прояву зазначеного страху; за визначенням О. Сагалакової їх можна віднести до так званих «соціально сміливих осіб»). Але, в 11 студентів – високий рівень прояву страху відкидання, стримування емоцій і блокування ознак тривоги за експертних умов. Ці респонденти старанно контролюють всі зовнішні поведінкові прояви: не демонструють своїх симпатій, приховують актуальні емоційні стани, придушують будь-які психологічні чи фізіологічні прояви тривоги в суб'єктивно експертних оціночних ситуаціях (у

виступі перед аудиторією, перевірці знань, контакті з особами протилежної статі). Внутрішній дискомфорт у них пов'язаний переважно зі зниженням самовпевненості, аутосимпатії, самоповаги, самоприйняття і саморозуміння. Описана поведінка часто провокує недобррозичливо забарвлене ставлення оточуючих та експертів до боязких студентів, які старанно приховують свої емоційні переживання.

Таблиця 11
Взаємозв'язок параметрів самоставлення та типів СС
у студентів 5-го курсу

<i>Параметри самоставлення</i>	<i>Типи соціальних страхів</i>				
	<i>опинитись у центрі уваги</i>	<i>управління соціальною тривогою</i>	<i>страх відкидання</i>	<i>страх критики</i>	<i>страх безпосереднього контакту</i>
1. Самоповага	–	-0,37*	–	–	-0,40*
2. Аутосимпатія	–	-0,48**	-0,52**	–	-0,33*
3. Очікуване позитивне ставлення від інших	-0,38*	–	-0,55**	-0,44**	-0,32*
4. Самоінтерес	–	–	-0,35*	–	–
5. Самовпевненість	-0,53**	-0,50**	–	-0,48**	-0,60**
6. Ставлення інших	-0,37*	–	-0,62**	-0,38*	-0,33*
7. Самоприйняття	–	-0,42**	-0,40**	–	-0,32*
8. Самокерівництво	–	–	-0,46**	–	–
9. Самозвинувачення	–	–	–	–	–
10. Очікуваний інтерес інших до себе	–	–	–	–	–
11. Саморозуміння	–	–	-0,36*	–	–

Примітка: * – при $p \leq 0,05$; ** – при $p \leq 0,01$.

Страх безпосереднього контакту з експертами, які оцінюють формальні чи особистісні аспекти життєдіяльності

студентів, виникає вже у більшого числа опитаних: так, 16 п'ятикурсників мають вищий від середнього і ще 11 – високий рівень уникнення експертних ситуацій. Це вказує на схильність до використання ескапізму як способу розв'язання будь-яких проблем у навчальній чи професійній діяльності та особистому житті; а також про труднощі у сприйнятті критики чи оцінки. Лише 13 студентів здатні конструктивно взаємодіяти один з одним та з експертами у ситуаціях публічних виступів, диспутів, презентації проектів чи налагодженні групових стосунків.

Опитані, які переживають страхи, пов'язані з вимушеною оціночною взаємодією, відчують зниження впевненості у собі, самоповаги, аутосимпатії, самоприйняття; не вірять у можливість зацікавити оточуючих неординарністю свого внутрішнього світу, здібностями, особистісним і суб'єктивним потенціалом, а, значить, не можуть розраховувати на прихильне ставлення інших до себе. Це дозволяє припустити, що студенти, які уникають експертних ситуацій, не мають чітко сформованої моделі поведінки в умовах оціночної діяльності, не знають алгоритму конструктивного реагування на специфіку оцінювання знань у реформованій вищій школі, не набули достатнього досвіду взаємодії у випадках жорсткого (рейтингового) оцінювання й критики.

Отже, у результаті здійснення кореляційного аналізу та інтерпретації утворених на його основі смислових груп (трьох – у студентів 1-го та 3-го курсів; двох – у студентів 5-го курсу), було встановлено, що у першокурсників 8 компонентів самоставлення мають зворотні статистично значущі коефіцієнти кореляції з трьома типами СС; у третьокурсників – 10 компонентів самоставлення обернено пов'язані з тими ж самими трьома типами СС. Тільки один компонент самоставлення – «самозвинувачення» має прямий статистично значущий коефіцієнт кореляції з трьома типами СС. У п'ятикурсників 7 компонентів самоставлення мають зворотні статистично значущі коефіцієнти кореляції з двома типами СС.

Це свідчить про те, що при зростанні позитивного самосприйняття, самовпевненості, потреби в самоактуалізації (які становлять основу самоставлення) інтенсивність прояву СС різних типів зменшується.

Отже, результати проведеного теоретико-емпіричного дослідження дозволяють сформулювати наступні висновки. Соціальний страх – це багаторівневий і нелінійний феномен, який розкриває власне страх соціальних об'єктів або ситуацій соціальної взаємодії; це стійкі ірраціональні страхи перед ситуаціями, в яких сторонні, оточуючі люди можуть публічно перевірити, оцінити, звинуватити чи принизити будь-якого суб'єкта соціальної взаємодії. СС виконують низку функцій, націлених переважно на сприяння адаптації особистості у соціумі, серед них: мобілізуюча, оціночна, сигнально-орієнтовна, організаційна, прогностична, смислоутворювальна, соціалізуюча.

Найактуальнішими соціальними страхами, спільними для підлітків, юнаків, молоді, дорослих опитаних, стали: страх за здоров'я близьких; страх смерті; різноманітні прояви страхів, пов'язаних зі становленням та підтриманням соціального статусу (осуду оточуючих; екзаменів; публічних виступів; не виправдати власних очікувань; самотності; відкидання).

Виявлено зв'язок окремих компонентів самоствавлення й різних типів СС у студентів різних курсів. Так, першокурсники переживають відчутні емоції хвилювання, нерішучості, збентеження, страхи різної інтенсивності, потрапляючи у ситуацію привселюдної оцінки (не виключено, що й негативної) їхніх знань й умінь, а також при безпосередньому контакті з експертами, які здійснюватимуть цю оцінку. Третьокурсники почуваються збентеженими й невпевненими у собі, коли доводиться: аналізувати вже минулу експертну ситуацію; стримувати актуальні емоції через страх відкидання; виявляти ініціативу у випадках публічного оцінювання чи персонального спілкування, боячись привселюдної критики, оскільки у всіх випадках страждає їх вже усталений статус у групі. П'ятикурсники здебільшого бояться (і тому намагаються уникати) ситуацій безпосереднього контакту при взаємодії у суб'єктивно експертних ситуаціях.

Компонентами самоствавлення, що сприяють зниженню інтенсивності прояву СС у студентів, виступають: на 1-му курсі – аутосимпатія та очікуваний інтерес до себе; на 3-му курсі – самоповага та саморозуміння; на 5-му курсі – самовпевненість,

очікуване позитивне ставлення інших та реальне ставлення оточуючих.

1.6. Соціальні уявлення молоді про безпеку та небезпеку

Безпека, як відомо, є однією з основних індивідуальних та колективних потреб. Саме тому серед сучасних науковців особливої актуальності набувають дослідження психологічної безпеки. При цьому не менш важливою, з нашого погляду, є проблема уявлень різних верств населення про безпеку в тому чи іншому середовищі. Як зазначають фахівці, суб'єктивні уявлення про безпеку можуть впливати на формування стосунків, регуляцію поведінки, планування та реалізацію діяльності. Ці уявлення відіграють важливу роль у процесах практичного забезпечення безпеки, а отже, можуть розглядатися як одна із складових суб'єкта безпеки. Також суб'єктивна оцінка безпеки взаємопов'язана з почуттям безпеки і психологічним благополуччям особистості, які постають необхідними умовами особистісного розвитку та самореалізації [Лызь, 2016]. Крім того, на думку О. Зотової, саме бінарна опозиція «безпечний – небезпечний» є одним із важливих механізмів категоризації світу у свідомості [Зотова, 2011].

Зазначимо, що у наукових працях відсутнє єдине розуміння феномена уявлень про безпеку. Вони, зокрема, розглядаються як: «ментально вибудовані образи, через котрі здійснюється суб'єктивна репрезентація та категоризація окремих параметрів або всього паттерна ситуації (середовища, умов) як безпечних (небезпечних) для конкретної людини чи соціальної групи»; як суб'єктивний образ певних обставин, що є значущими для людини у зв'язку з необхідністю долати певні загрози зовнішнього та внутрішнього плану; як складний психологічний феномен, що характеризується виокремленням суб'єктами певних джерел і засобів безпеки та характеристик життєвої реальності, пов'язаних з безпекою людини; як суб'єктивний образ життєвих умов, що виникає на основі оцінки